

NOTAT

Tid for satsing på landbruk i Afrika

ELLEN HENRIKKE AALERUD

ANNA BIRGITTE MILFORD

NILF
Norsk institutt for
landbruksøkonomisk forskning

Norfund

The Norfund logo features a stylized blue and red leaf-like symbol above the word "Norfund" in a bold, blue, sans-serif font.

Forord

Dette notatet drøfter behovet for forretningsmessige investeringer i jordbruket i Afrika sør for Sahara, og noen forutsetninger for at slike investeringer kan gi utviklingseffekt. Notatet presenterer noe av bakgrunnen for å forstå Norfunds strategi på jordbruksområdet.

Norge er en internasjonalt betydelig matvareaktør, men ingen stor jordbruksaktør i global sammenheng. Vi har, med få unntak, liten erfaring fra investeringer i jordbruksbasert verdiskaping utenfor Norge, og vi har ingen erfaring fra kolonier eller liknende i Afrika. Norges betydelige biosektor, og ikke minst omfattende erfaring med organisering av landbruksinteresser, regulering og forskning innenfor biosektorene, er kanskje i seg selv ikke et argument for en aktivitet i sør, og er neppe noen viktig drivkraft for Norfunds forretningsmessige investeringer. Men Norge er et rikt land, og Norfund kan bidra med kapital i en sektor som over lengre tid er underfinansiert.

Norfund må vurderes ut fra en klar forretningsmessig filosofi. Spørsmålet blir derfor om norske investorer kan representere en forretningsmessig investeringsfilosofi og en form for strategisk lederskap som gir tilfredsstillende forutsetninger for positive ringvirkninger og utviklingseffekter i fattige land i Afrika sør for Sahara.

Dette korte notatet er på denne bakgrunnen opptatt av behovet for investeringer og forutsetningene for at rene forretningsmessig motiverte investeringer kan skape utviklingseffekter i moderne jordbruk og den landbruksbaserte verdikjeden i Afrika sør for Sahara. Arbeidsmetoden har bestått i gjennomgang av tilgjengelig litteratur og samtaler med Norfund. Det har ikke vært rom for selvstendig teoretisering eller analyse av ulike «skoler» i tenkningen rundt landbruksbasert utvikling.

Ellen Henrikke Aalerud har utført hovedarbeidet med notatet. Anna Birgitte Milford har levert analyser og innhold spesielt til kapittel 3. Undertegnede har deltatt som rådgiver og Frode Veggeland som fagfellestøtte. Prosjektet er utført på oppdrag fra Norfund.

Oslo 15. august 2011

Ivar Pettersen
direktør

Innhold

	Side
1 INNLEDNING.....	1
2 GRØNN REVOLUSJON I AFRIKA – EN VEI TIL UTVIKLING.....	3
2.1 Utvikling i jordbruk.....	3
2.2 Landbruk i Afrika sør for Sahara – et mulighetsområde.....	6
2.3 Ny global kontekst: skaper nye muligheter – krever nye løsninger.....	10
3 INGEN DIREKTE SAMMENHENG MELLOM INVESTERING I JORDBRUK OG UTVIKLING.....	16
3.1 Investeringer og utvikling – to eksempler.....	16
3.1.1 Plantasjedrift og utnyttelse av landareal.....	16
3.1.2 Ideen om selvbergings- og kontraktsjordbruk.....	19
3.2 Faglig usikkerhet om samfunnseffekter.....	21
4 INVESTERINGER I AFRIKA SØR FOR SAHARA: NØDVENDIG OG MULIG.....	24
5 KILDER.....	25

1 Innledning

I dette notatet vil vi argumentere for at vekst i landbrukssektoren og verdikjeden for matvarer er viktig for å skape økonomisk vekst og utvikling i Afrika. Historisk har få land hatt økonomisk vekst og utvikling uten vekst i jordbrukssektoren. Land i Afrika sør for Sahara er jordbruksøkonomier, der en stor del av befolkningen fremdeles er avhengig av jordbruket som viktigste levebrød. Vekst i verdiskaping og produktivitet i jordbrukssektoren er lavere i Afrika enn i andre regioner. Dette skyldes til dels svært lave investeringer i landbrukssektoren. Jordbruket har i liten grad har vært utnyttet for å skape økonomisk vekst og utvikling. Høye matvarepriser og befolkningsvekst har åpnet øynene til det internasjonale samfunnet og for første gang på mange år er man bekymret for fremtidig matvaretilgang. Afrika er et uutnyttet potensial i så måte, med store muligheter for vekst i produksjonen av jordbruks- og matvarer. Det er imidlertid et enormt investeringsbehov i jordbrukssektoren i Afrika. Ifølge Miller m.fl. (2010), må man investere 11 mrd. dollar årlig i Afrika sør for Sahara for å kunne skape nok vekst i sektoren til å brødfø befolkningen innen 2050. Dette vil kreve en innsats fra alle, både statlige og private aktører.

Norfund – Statens investeringsfond for næringsvirksomhet i utviklingsland – er et investeringsselskap som ble opprettet av Stortinget i 1997. Norfund har til formål å medvirke med egenkapital og annen risikokapital, samt yte lån og stille garantier til utvikling av bærekraftig næringsvirksomhet i utviklingsland. Hensikten er å etablere levedyktig, lønnsom virksomhet som ellers ikke ville blitt igangsatt på grunn av høy risiko. Gjennom investeringer i lønnsomme bedrifter og overføring av kunnskap og teknologi, ønsker Norfund å bidra til fattigdomsreduksjon og økonomisk utvikling i fattige land. Norfund må derfor karakteriseres som en investor som sikter mot privatøkonomisk lønnsomme prosjekter der disse også kan ha positive ringvirkninger for utvikling.

Mens Norfunds misjon er begrenset til å fremme utvikling gjennom forretningsmessige investeringer, er definisjonen av utvikling i offentlige, internasjonale fora svært vid. Definisjonen på hva som er utvikling er utvidet de senere årene fra et ensidig fokus på økonomisk vekst til et mangefasettert konsept som omfatter blant annet fattigdomsbekjempelse, likhet (inntektsfordeling, likestilling, etnisitet, by og distrikt etc.), matvaresikkerhet og økologisk bærekraft, i

FOTO: ©NORFUND

Landbruk i Afrika – et stort potensial

tillegg til økonomisk vekst (de Janvry, 2011). FNs tusenårsmål er et eksempel på det utvidede begrepet; dette er mål som omfatter alt fra å utrydde ekstrem fattigdom og sult, grunnutdanning for alle og fremming av likestilling til å sikre miljøvennlig, bærekraftig utvikling.

Norfund vil satse på landbruk og landbruksrelatert industri som et av sine prioriterte strategiske områder, og bygge opp kompetanse innen dette feltet. Det geografiske satsingsområdet er Afrika sør for Sahara, begrenset til enkelte land i Øst-Afrika og det sørlige Afrika der utviklingspotensialet og behovet er spesielt stort. Utfordringen for Norfund vil være å finne samarbeidspartnere som er størrelsesmessig interessante, og som samtidig skaper utvikling for fattige småbønder og ivaretar lokalbefolkningens interesser.

I dette notatet går vi gjennom litteratur som viser hvordan satsning på jordbrukssektoren kan føre til utvikling og hvilke muligheter som finnes i jordbruket i Afrika sør for Sahara. Vi vil også diskutere noen av utfordringene som finnes med hensyn utviklings-effekter. Vi ser til først på hvordan satsing på jordbruk i Afrika kan føre til utvikling og økonomisk vekst. Vi går deretter over til å se på hvilke faktorer som gjør det interessant å investere i Afrika, før vi ser i litt mer detalj på noen av de problemene som kan oppstå, eksemplifisert gjennom en diskusjon av storskala og småskalajordbruk. I siste del gir vi noen perspektiver på Norfunds mulige rolle.

2 Grønn revolusjon i Afrika – en vei til utvikling

Få land har utviklet seg i retning av et industrielt samfunn uten vekst i jordbrukssektoren. Vekst i jordbrukssektoren var sentral for økonomisk vekst i Norge. Se f.eks. Dyrvik (1988) for en bred gjennomgang av fattigdomsproblematikk, befolkningsvekst i tilpasning i det norske bondesamfunnet på 1700-tallet. Den økonomiske suksessen til de asiatiske tigrene tillegges ofte omfordeling av jord og rask produktivitetsvekst i småskalajordbruket (World Bank, 2007). Jordbruket fikk derfor en sentral rolle i klassisk utviklingsøkonomisk teori, og på 1960- og 1970-tallet bidro dette til implementeringen av den grønne revolusjonen i Asia, som blant annet bidro til å unngå en større sultkatastrofe og fikk fart på industrialiseringen (de Janvry, 2011). Mange afrikanske land har imidlertid ikke hatt denne veksten, verken i jordbrukssektoren eller i andre økonomiske sektorer.

I dag brukes ofte begrepet «Afrikas grønne revolusjon». Dette begrepet kan spores tilbake til boka «The Doubly Green Revolution: Food for All in the 21st Century» av Gordon Conway i 1997. Med den grønne revolusjonen tenker man vanligvis på investeringer i «teknologipakker» i landbrukssektoren i Asia på 1950–1970 tallet (forbedret frømateriale, gjødsel, vanning etc.). Dette bidro til kraftig avlingsvekst, men den grønne revolusjonen assosieres også med negative miljømessige og sosiale konsekvenser. Conway argumenterte derfor for en ny grønn revolusjon i Afrika som både medfører høy produktivitetsvekst og samtidig er miljøvennlig, økologisk bærekraftig og rettferdig (Dano, 2007). I dette kapitlet ser vi først på jordbrukets potensielle rolle i utvikling generelt, og deretter på investeringsbehovet og muligheten for «Afrikas grønne revolusjon».

2.1 Utvikling i jordbruk

Land i Afrika sør for Sahara er typiske jordbruksøkonomier og mange av utfordringene til disse landene ligger i jordbrukssektoren. Under visse forutsetninger kan vekst i jordbruket være et effektivt virkemiddel for å oppnå samfunnsutvikling i bred forstand jamfør definisjonen av utvikling referert til ovenfor. Vi vil kort trekke fram noen grunner til hvorfor investeringer i denne sektoren kan gi utviklingseffekter.

Økonomisk vekst, sysselsetting og fattigdomsreduksjon

Jordbrukssektoren utgjør en relativt stor andel av brutto nasjonalprodukt (BNP) i mange land i Afrika. I Mosambik bidro landbruk til 23 prosent av BNP i gjennomsnitt i perioden 2000–2008 (Castel-Branco og Ossemane, 2010), og dette gjør landbruk i Mosambik til den nest største bidragsyteren til BNP etter industrisektoren. I Tanzania utgjør landbruk 42 prosent av BNP, og for andre land i området der Norfund ønsker å konsentrere sine investeringer utgjør landbruk mellom 10 og 30 prosent av BNP.

Mer enn halvparten av befolkningen i Afrika sør for Sahara har sitt levebrød i landbrukssektoren. Ifølge Verdensbankens utviklingsrapport (World Bank, 2007) er to tredeler av befolkningen i Afrika avhengig av direkte eller indirekte inntekt fra landbruket. Afrikansk jordbruk kjennetegnes av subsistensjordbruk, og en stor del av befolkningen lever i fattigdom. Fattigdommen er særlig utbredt blant dem som lever på

landsbygda. I land som Zambia, Burundi, Mosambik og Malawi lever mellom 50–70 prosent av befolkningen på landsbygda under den nasjonale fattigdomsgrensen, og i Kenya, Tanzania og Uganda lever mellom 30–50 prosent av befolkningen på landsbygda under den nasjonale fattigdomsgrensen (World Bank, 2011a). Produktivitetsvekst i jordbruket og tilgang til markeder for fattige bønder har åpenbart betydning for inntektsnivå og fattigdomsreduksjon for store deler av befolkningen.

Fordi landbrukssektoren er så omfattende og berører så stor andel av befolkningen kan vekst i denne sektoren potensielt ha særlig stor utviklingseffekt. Dette forutsetter at veksten er inkluderende og skaper lønnsomhet og varige arbeidsplasser for lokalbefolkningen, samtidig som den ikke undergraver tradisjonelle rettigheter og eierskap til produktive ressurser. Vekst i brutto nasjonalprodukt med opprinnelse i landbruket er dobbelt så effektiv i forhold til å redusere fattigdom sammenlignet med andre sektorer (World Bank, 2007; Miller m.fl., 2010). En studie med tidsseriedata fra 42 utviklingsland viser eksempelvis at én prosent BNP-vekst i landbrukssektoren førte til at de tre desilene av befolkningen med lavest inntekt økte sitt forbruk med 2,5 ganger mer enn ved tilsvarende investering i andre deler av økonomien (World Bank, 2007).

Matvaresikkerhet og sultkatastrofer

En stor andel av befolkningen i Afrika sør for Sahara lever i kronisk sult og underernæring. I Mosambik var 38 prosent av befolkningen underernært i perioden 2005–2007 (FAO, 2011) og i Kenya var andelen som levde på grensen til underernæring 31 prosent i samme periode. I Uganda er 21 prosent av befolkningen utsatt for sult og underernæring, og i Swaziland 18 prosent.

Fattige familier bruker omtrent 70 prosent av budsjettet sitt på matvarer (WFP, 2010). De resterende midlene går til å dekke utgifter til skolegang, klær, utgifter til lege og medisiner m.m. Når matvareprisene stiger går mer penger med til å skaffe seg mat på bekostning av annet forbruk. Konsekvensene av kronisk underernæring og matmangel er katastrofale og har langtidseffekter i en økonomi (minst en generasjon). Matvaresikkerhet; dvs. tilgang på tilstrekkelig mat av god kvalitet, bør være en hovedprioritering for land som ønsker å vokse seg ut av fattigdommen.

Vekst i landbrukssektoren og økt matproduksjon er et strategisk virkemiddel for å motvirke kronisk underernæring og unngå de katastrofale konsekvensene som følger langvarig tørke, flom eller andre former for ekstremvær. Det er forventet mer ekstremvær de følgende årene, som et resultat av klimaendringene (OECD-FAO, 2011).

Figur 2.1 viser noen av de teoretiske sammenhengene og multiplikatoreffektene som økt produktivitetsvekst i jordbruket kan medføre. Det helt sentrale her er økt produktivitetsvekst i primærjordbruket. Når bønder oppnår høyere avling per dekar med lavere arbeidsinnsats frigjør jordbruket arbeidskraft som kan investeres i industrisektoren og andre produktive sektorer i samfunnet. Samtidig vil mer produksjon av matvarer føre til lavere matvarepriser. Når utgifter til mat går ned, sitter hushold igjen med en større andel av inntekten til å kjøpe varer og tjenester. Realinntekten øker, og dette gir seg også utslag i høyere etterspørsel etter varer og tjenester, samt høyere etterspørsel etter industrielt behandlet mat og mat med høyere proteininnhold. Bøndene produserer mer mat, og mer diversifisert mat. Realinntekten øker også blant hushold som lever av landbruket, og familier som lever av jordbruket vil etterspørre varer og tjenester som skaper sysselsetting utenfor jordbruket i lokalmiljøet. Gjennom denne prosessen kan jordbruket utvikle seg fra subsistensjordbruket som dominerer i Afrika sør for Sahara i dag, til et mer diversifisert jordbruk med lokale og nasjonale ringvirkninger i økonomien.

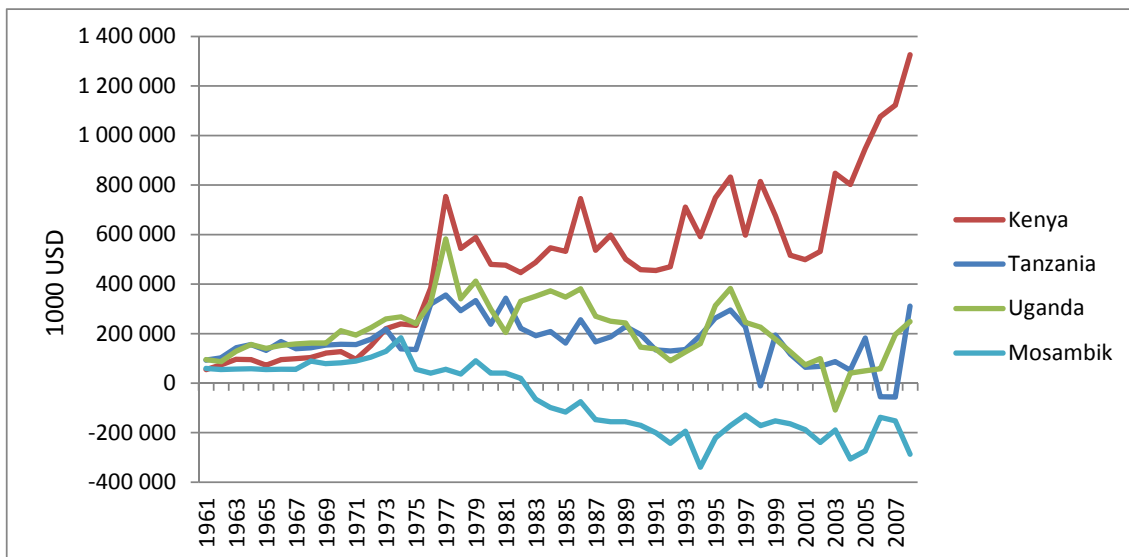
Figur 2.1 Skjematisk framstilling av sammenhengen mellom produktivtetsvekst samfunnsutvikling

Kilde: Basert på Mellor (1995)

Styrke handelsbalansen

Øst Afrika¹ er nettoeksportører av landbruksvarer totalt, men enkelte land er netto importører, se for eksempel figur 2.2. Mange land er avhenging av å importere viktige matvarer som korn, ris, meieriprodukter og kyllingkjøtt ifølge tall fra FNs mat- og landbruksorganisasjon (FAO, 2011a). Ved å øke matvareproduksjonen vil landene bli mindre avhengige av å kjøpe mat fra det internasjonale markedet der prisene har vist seg å være høye og volatile de siste fem årene. Produksjon av matvarer til nasjonalt konsum eller til eksport vil bidra positivt til handelsbalansen, enten ved å skaffe til veie valuta fra eksportinntekter, eller gjennom å frigjøre valuta til andre formål.

¹Ifølge FAOs statistikk inngår følgende land i Øst-Afrika: Burundi, Comoroene Djibouti, Eritrea, Etiopia, Kenya, Madagaskar, Malawi, Mauritius, Mayotte, Mosambik, Réunion, Rwanda, Seychellene, Somalia, Uganda, United Republic of Tanzania, Zambia, Zimbabwe.

Figur 2.2 Handelsbalanse for landbruksvarer. Utvalgte land i østlige Afrika i perioden 1961–2007. I 1000 løpende USD

Kilde: FAO 2011a

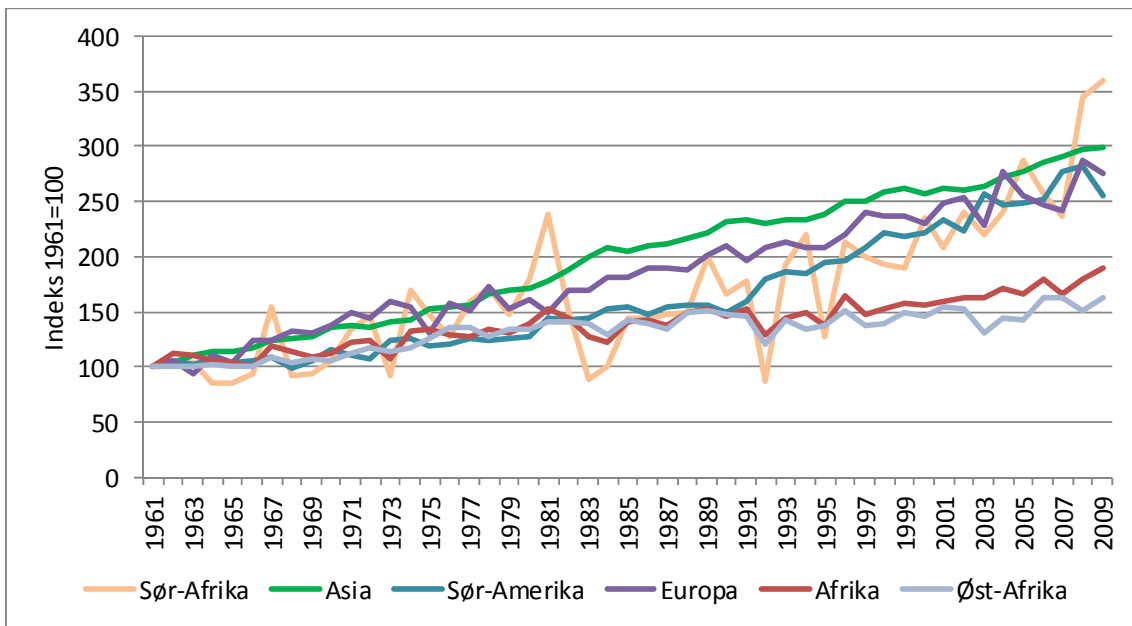
2.2 Landbruk i Afrika sør for Sahara – et mulighetsområde

Det kan være et stort potensial for forretningsmessige investeringer i jordbrukssektoren. Afrika har tilgang på naturressurser som i mange tilfeller er lite effektivt utnyttet. Dette kan illustreres ved at jordbruket i Afrika har store «avlingsgap». Et avlingsgap er forskjellen i avling per arealenhet under ideelle forhold (for eksempel en forskningsstasjon), og avling oppnådd på åkeren til bonden. Gode avlinger er et resultat av tilgang på og riktig bruk av frø, vann, næringsstoffer, skadedyrbekjempelse, jordkvalitet, biodiversitet og kunnskap (Goodfray, m.fl., 2010).

Avlingsgapet i Afrika kan illustreres med vekst i kornproduksjonen for ulike regioner de siste 50 årene jmf figur 2.3. I Asia har kornproduksjonen økt med 200 prosent siden 1961, og i Sør-Amerika er kornavlingene nesten 160 prosent høyere enn på begynnelsen av 1960-tallet. Sammenlignet med disse regionene har kornavlingene i Afrika hatt liten vekst, selv om veksten har tiltatt noe fra 2005. I 2009 var avlingene 90 prosent høyere enn for 50 år siden. Øst-Afrika ligger under gjennomsnittet for Afrika, men det er betydelige nasjonale forskjeller. Sør-Afrika har hatt en eksplosiv vekst i kornavlingene siden 2005.

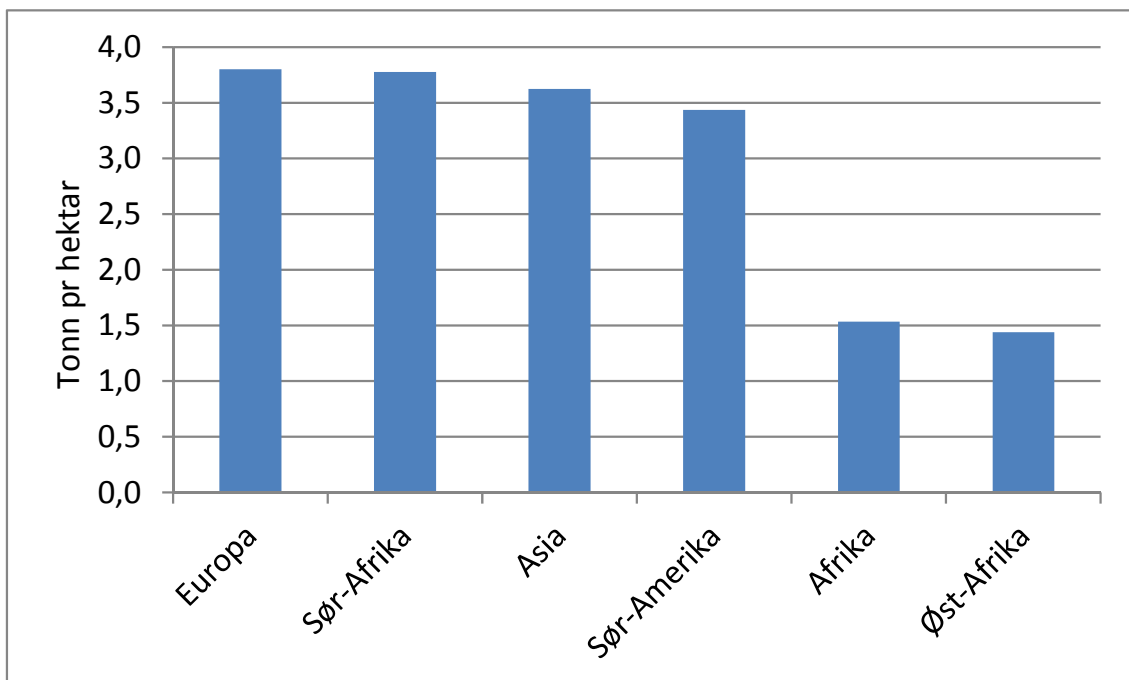
Årsaker til avlingsgapet er blant annet at prisene på jordbruksvekster har vært så lave at bøndene ikke har hatt penger eller incentiver til å investere i nødvendige innsatsfaktorer for å oppnå bedre avling per arealenhet (Goodfray, m.fl., 2010), en lite utviklet verdikjede, manglende marked for innsatsfaktorer, teknologi og finansiering, samt små muligheter for å få avsatt produkter i sluttbrukermarkedet (Yumkella m.fl., 2011).

Stort avlingsgap tilsier at det krever mindre investeringer for å øke produksjonen i Afrika sammenlignet med land som har lavere avlingsgap (De Janvry, 2011; Goodfray, m.fl., 2010).

Figur 2.3 Produktivitetsvekst i kornproduksjon for utvalgte regioner i perioden 1961–2009. Kg per hektar. Indeks 1961=100

Kilde: FAO 2011b

Figur 2.4 Gjennomsnittlig kornproduksjon for utvalgte regioner i 2009. Tonn per hektar

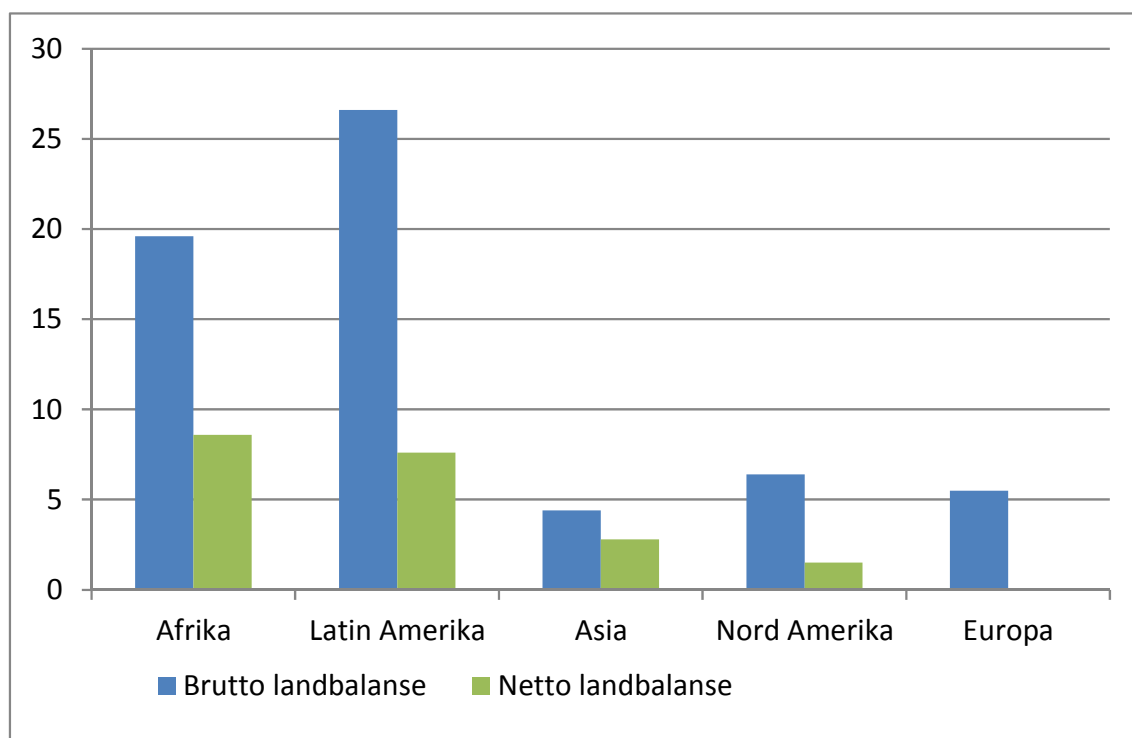
Kilde: FAO 2011b

Tilgang på land

Afrika sør for Sahara har fremdeles større arealer som kan disponeres til jordbruk. De siste 40 årene har global matproduksjon blitt fordoblet, men jordbruksareal i drift har økt med bare 10,5 prosent i perioden 1961–1963 til 2006–2007. Samtidig har store landarealer har gått ut av produksjon grunnet erosjon, forsøling, ørkenspredning og byutvikling (Godfray m.fl., 2010).

OECD-FAO (2009) definerer uttrykket «Brutto landbalanse» som totalt areal i verden som er potensielt tilgjengelig for oppdyrking, men som ikke blir dyrket. «Netto landbalanse» er «brutto landbalanse» minus (i) areal som består av skog, (ii) urbane områder og (iii) vernede områder. Afrika og Latin-Amerika har størst «netto landbalanse», og potensial for nydyrking, men oppdyrking av nye landområder er likevel heftet med store miljø- og klimakostnader som tap av biologisk mangfold og CO₂ utslipp.

Selv om mer jord er blitt dyrket opp i Afrika sør for Sahara de siste årene, har likevel produksjonsveksten ligget etter; Ifølge tall fra Verdensbanken har oppdyrket areal økt med 43 prosent, til 96 millioner hektar i 2009, men avling per arealenhet har bare økt med 26 prosent. Verdiskaping i sektoren har bare økt med 5 prosent, og denne veksten er lavere enn i andre utviklingsland (World Bank, 2011b).

Figur 2.5 Brutto og netto landbalanse for ulike regioner i 2002

Kilde: OECD-FAO 2009

Tilgang på vann

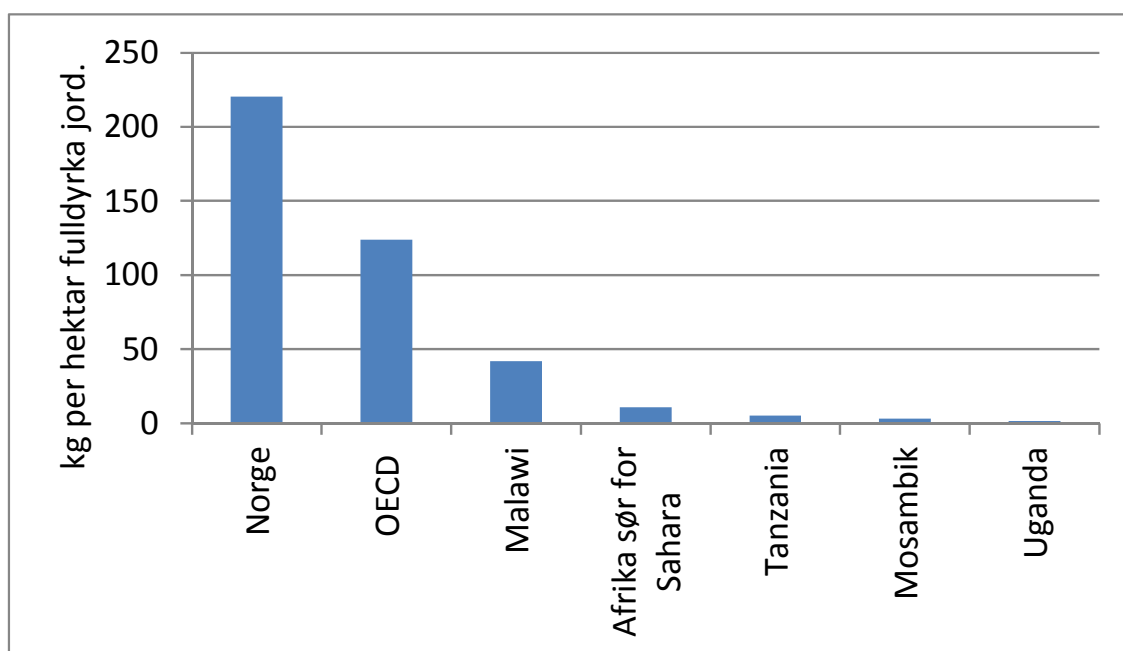
Det er store muligheter for å utvide areal under irrigasjon i Afrika (Yumkella m.fl., 2011). Tilgang på kunstig vanning reduserer risiko i betydelig grad, og kan øke produksjonen, både per avling, men også bidra til flere avlinger per år på samme areal. Tilgang på vanning gjør det mulig å diversifisere produksjonen og produsere kulturer som gir høyere merverdi.

Bare 4 millioner hektar har blitt underlagt vanningsanlegg de siste 40 årene (Yumkella m.fl., 2011) og 4 prosent av jordbruksarealet har tilgang på vanning i Afrika

sør for Sahara (FAO, 2005). Vann er en begrenset ressurs, men ny vannbesparende teknologi reduserer eksterne effekter ved bruk av vanning. Private aktører har en sentral rolle i å øke tilbudet av moderne og kostnadseffektive vanningsystemer (FAO, 2005; Yumkella m.fl., 2011).

Kunstgjødsel

Afrikansk jordbruk bruker lite kunstgjødsel sammenlignet med andre land, som for eksempel Norge, som er et av de landene i verden som bruker mest kunstgjødsel. I land som Mosambik og Uganda ble det i gjennomsnitt brukt hhv. 3 kg og 1 kg kunstgjødsel per hektar i 2007, mens det ble brukt 220 kg per hektar i gjennomsnitt i Norge (World Bank, 2011c). I Malawi ble det satsset på bruk av kunstgjødsel gjennom målrettede subsidier fra 2005/2006, og landet hadde et gjennomsnittlig forbruk på 4,2 kg per hektar i 2007, ifølge tall fra Verdensbanken. Kunstgjødselbruk i Malawi har trolig bidratt til å øke kornproduksjonen. Verdensbankens indeks for produksjon av jordbruksvarer økte med 64 prosent i perioden 2005–2009 for Malawi (World Bank, 2011d).

Figur 2.6 Bruk av kunstgjødsel, 100 gram per hektar fulldyrka jord i 2007

Kilde: World Bank 2011c

FoU/ Teknologi

Lite investeringer i teknologi som forbedret frø og plantemateriale, vanningsystemer, mekanisering og lignende skaper potensielle markedsmuligheter for å investere i verdikjeden, men er en risikofaktor som gjør investeringer i primærproduksjonen mer avhengig av tålmodig kapital og mulige avlingstap under tidlige faser i prosessen. Klimaendringer og nye utfordringer krever et aktivt og dynamisk forskningsmiljø, og skaper også usikkerhet med hensyn til plantemateriale og dyrkningsmetoder i framtiden.

Human kapital/ kompetanse

Produktivitetsvekst i jordbruket og i verdikjeden for jordbruksprodukter er avhengig av tilgang på kompetente medarbeidere. Utdanningsnivået er lavt i mange av landene i Øst-Afrika. Forventet skolegang målt i antall år er for eksempel mellom 8 år og 10 år for

land som Burundi, Kenya, Malawi og Mosambik, mens det er 5 år i Tanzania og 10 år i Kenya (UNDP, 2011).

En måte å forbedre produktiviteten er å investere i menneskelige ressurser. Dette innebærer for eksempel å forbedre motivasjonen, administrasjonen og opplæringen på bedriftsnivå, både ved å oppgradere det generelle utdanningssystemet og ved å benytte seg av spesialiserte institutter. Det å heve den generelle kvaliteten på arbeidsstyrken er ofte sett på som myndighetene og utdanningsinstitusjonenes oppgave, noe som er utenfor private aktørers direkte kontroll. På samme måte er spesielle tekniske og administrative egenskaper sett på som spesifikke bedrifter og industriers ansvarsområde. Men dette er ikke riktig ifølge Verdensbanken representert ved Webber og Labaste (2011). Det å oppgradere de tekniske og administrative egenskapene til en hel verdikjede er noe som krever tett samarbeid mellom private aktører langs hele verdikjeden, myndigheter og akademiske institusjoner (Webber og Labaste, 2011).

Verdensbanken har definert noen komparative fortrinn for landbrukssektoren, beskrevet i boksen nedenfor. På lengre sikt er det imidlertid nødvendig å øke real- og formalkompetansen i Afrika sør for Sahara for å utvikle en økologisk, økonomisk og sosialt bærekraftig, effektiv og konkurransedyktig verdikjede for matvarer, som også kan konkurrere på det globale markedet. De komparative fortrinnene nedenfor tilsier at det lønner seg å satse på landbrukssektoren som et første steg mot økonomisk utvikling.

Afrika sør for Sahara har komparative fortrinn i landbrukssektoren:

❖ Landene er rike på naturressurser som land og vann. En lavt utdannet befolkning gjør at det vil lønne seg å satse på arbeidsintensiv produksjon som stiller lave krav til formalkompetanse. Det er mange arbeidsoperasjoner i jordbrukssektoren og matindustrien som ikke setter høye krav til formalkompetanse. Man kan derfor si at mange av landene har komparative fortrinn i landbrukssektoren.

❖ Landbrukssektoren i Afrika har relativt lave produksjonskostnader sammenlignet med andre økonomiske sektorer. Manglende infrastruktur og utfordrende forretingsmiljø påvirker alle økonomiske sektorer, men er, ifølge Verdensbanken, mindre viktig for landbruket enn for industri- og tjenestesektoren – dvs. at landbruk har et komparativt fortrinn.

❖ Skalafordeleler – Afrika ligger etter i utviklingen av en industriell sektor, og har problemer med å utvikle denne sektoren i et internasjonalt marked, der andre land har utviklet mer kompetanse og skalafordeleler. For å få tilgang til utenlandskvaluta, kan eksport av primærprodukter og foredlede landbruksprodukter samt turisme være en viktig og konkurransedyktig kilde til valuta, og økonomisk vekst.

❖ Kilde: Verdensbankens utviklingsrapport (2007)

2.3 Ny global kontekst: skaper nye muligheter – krever nye løsninger

Til tross for at vekst i landbrukssektoren i Afrika er en effektiv vei til utvikling og økonomisk vekst, som argumentert for i forrige avsnitt, har det har vært en systematisk underinvestering i landbruket og verdikjeden for matvarer i Afrika sør for Sahara de siste tiårene (de Janvry, 2011; Miller m.fl., 2010). Vekst i jordbruket ble i mange år ikke sett på som en vei til utvikling. Dette kan skyldes at det på 1980-tallet og fram til midten av 2000-tallet var overflod av landbruksvarer på det globale markedet. Et av

målene for omleggingen av landbrukspolitikken i EU var for eksempel å begrense overskuddsproduksjonen. Subsiderte matvarer fra Europa og USA ble dumpet på verdensmarkedet og i Afrika sør for Sahara. Fallende råvarepriser på det internasjonale markedet førte til at investeringer i landbruket ikke ble vurdert som lønnsomme og matvarer kunne kjøpes på det det internasjonale markedet til lav pris (de Janvry, 2011).

I tillegg anså man jordbruket som bakstreversk og gammeldags. Vekst i landbruket ble ansett som en kilde til produksjon av billig matvarer og sysselsetting i industrisektoren. Denne

ble prioritert som den viktige sektoren for økonomisk vekst og strukturell endring av samfunnet. Man anså også tidligere satsing på jordbruksutvikling i Afrika, som for eksempel gjennom integrerte rurale utviklingsprogram, som mislykkede fordi de var svært avhengig av subsidier og statens innblanding (de Janvry, 2011).

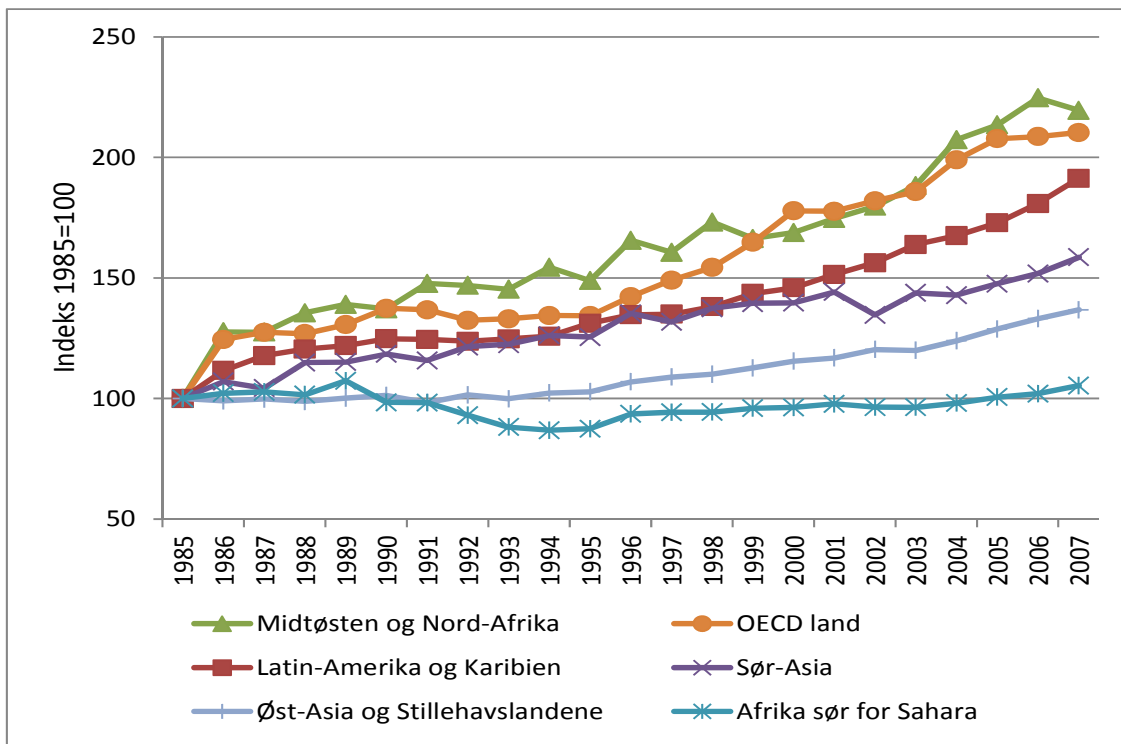
Det krever mer koordinering å organisere verdikjeden for matvarer sammenlignet med industrisektoren på grunn av landbrukets geografiske spredning og kompleksitet, og makroøkonomisk politikk var lite gunstig for bøndene med skattlegging av jordbruket og eksport (særlig Vest-Afrika) og revaluering av valutaen til fordel for industrisektoren (de Janvry, 2011). Hovedfokus i mange land sør for Sahara var på statlige løsninger på bekostning av privat sektor og bondestyrte kooperativer, ofte med en ideologi i bakgrunnen.

Under de strukturelle programmene på 1990-tallet, ble markedet ansett å være nøkkelen til økonomisk vekst. Mange av reformene som ble gjennomført undervurderte imidlertid statens koordinerende rolle i landbrukssektoren, som er kjennetegnet av imperfekte markeder og markedssvikt i sørlige Afrika (de Janvry, 2011). Resultatet er lav produktivitetsvekst og lav verdiskaping i landbruket i Afrika sammenlignet med andre regioner, jamfør figur 2.7, med andre ord; Afrika har aldri hatt en grønn revolusjon tilsvarende Asia eller andre land.

FOTO: ©ELLEN HENRIKKE AALERUD

Voksenopplæring i Mosambik

Figur 2.7 Verdiskapning i landbruket per innbygger i perioden 1985–2007. Faste 2000 USD. Indeks 1985=100

Kilde: World Bank 2011e

De senere årene er det igjen mer fokus på jordbruket i Afrika sør for Sahara. Dette skyldes at den globale konteksten er dramatisk endret, drevet fram av kriser i matvaremarkedene for første gang siden 1970-tallet. Flere har nok sett endringene komme, men det var først med Verdensbankens Utviklingsrapport i 2008 med tema Jordbruk for utvikling og matvarekrisen i 2007/2008 at landbruk virkelig har fått internasjonalt fokus. Dette skaper helt nye muligheter til å satse på landbruket i Afrika og åpner også mulighetene for at private aktører kan spille en større rolle enn tidligere. Vi vil i de følgende avsnitt kort diskutere enkelte faktorer som gjør det mer interessant å investere i Afrika sør for Sahara enn det var tidligere.

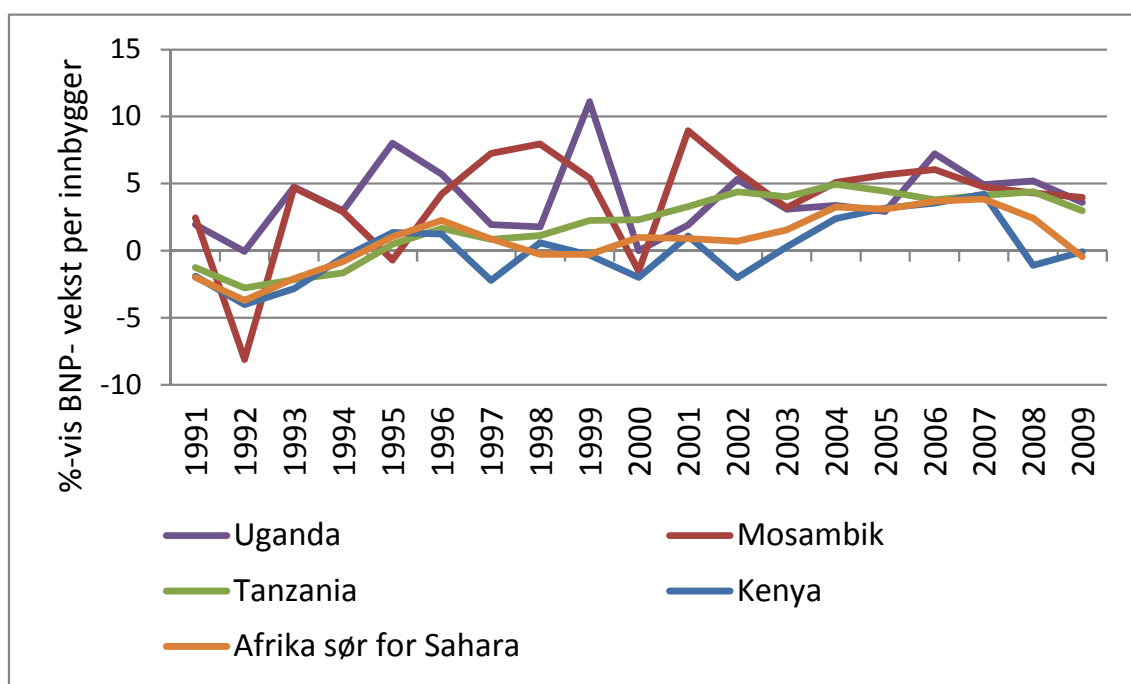
Befolkningsvekst

Det er forventet at verdens befolkning vil nærme seg 9 milliarder i 2050 (Goodfray, m.fl., 2010). For å kunne brødfø verdens befolkning må produksjonen av mat øke med mellom 70 og 100 prosent (FAO, 2011; Nelson m.fl., 2010; Godfray m.fl., 2010). Befolkningsveksten er forventet å bli størst i Afrika. Ifølge Miller m.fl. (2010), må man investere 11 mrd. dollar årlig i Afrika sør for Sahara for å kunne skape nok vekst i sektoren til å brødfø befolkningen innen 2050. Dette vil kreve en innsats fra alle, både offentlig sektor og privat sektor.

Økonomisk vekst og økt urbanisering.

Med unntak av Sør-Afrika, er Afrika sør for Sahara en av de hurtigst voksende regionene i verden. Veksten drives av forbedret global vekst, en økende middelklasse med høyere kjøpekraft og økt tillit i næringslivet. Det er forventet at BNP-vekst vil holde seg sterk i årene som kommer, og vil overgå 5 prosent i 2011 (World Bank, 2011f). Figur 2.8 viser BNP-vekst per innbygger for Uganda, Mosambik og Tanzania

siste tiårsperiode. Veksten har vært forholdsvis jevn mellom 2004 og 2008. Samlet har Afrika sør for Sahara merket finanskrisen.

Figur 2.8 Prosentvis årlig vekst i BNP per innbygger i perioden 1991–2009

Kilde: World Bank 2011f

Inntektsvekst per innbygger, markeds- og handelsliberalisering, endrede teknologi og økt urbanisering medfører endringer i preferanser og forbruksmønster (Yumkella m.fl., 2011). Vanligvis utgjør matvarer en lavere andel av budsjettet når inntekten øker, men andelen bearbejdede matvarer har en tendens til å øke når inntekten øker. Også i Afrika går etterspørselstrenden i retning av mer konsum av frukt, grønnsaker, vegetabilsk olje, fisk, kjøtt og meieriprodukter. Dette har ført til et skift fra udifferensiert internasjonal handel med landbruksråvarer til produkter med høyere merverdi. Det viktigste markedet er det nasjonale og regionale markedet ifølge Yumkella m.fl. (2011), selv om det også er muligheter for eksport. Diao m.fl. (2007; i Yumkella m.fl., 2011) estimerer at det nasjonale og intra-Afrikanske markedet representerer mer enn tre fjerdedeler av det totale markedet på kontinentet, og at nasjonal handel står for 80 prosent av markedsverdien i regioner som Øst-Afrika.

Politisk regime og makroøkonomiske forhold

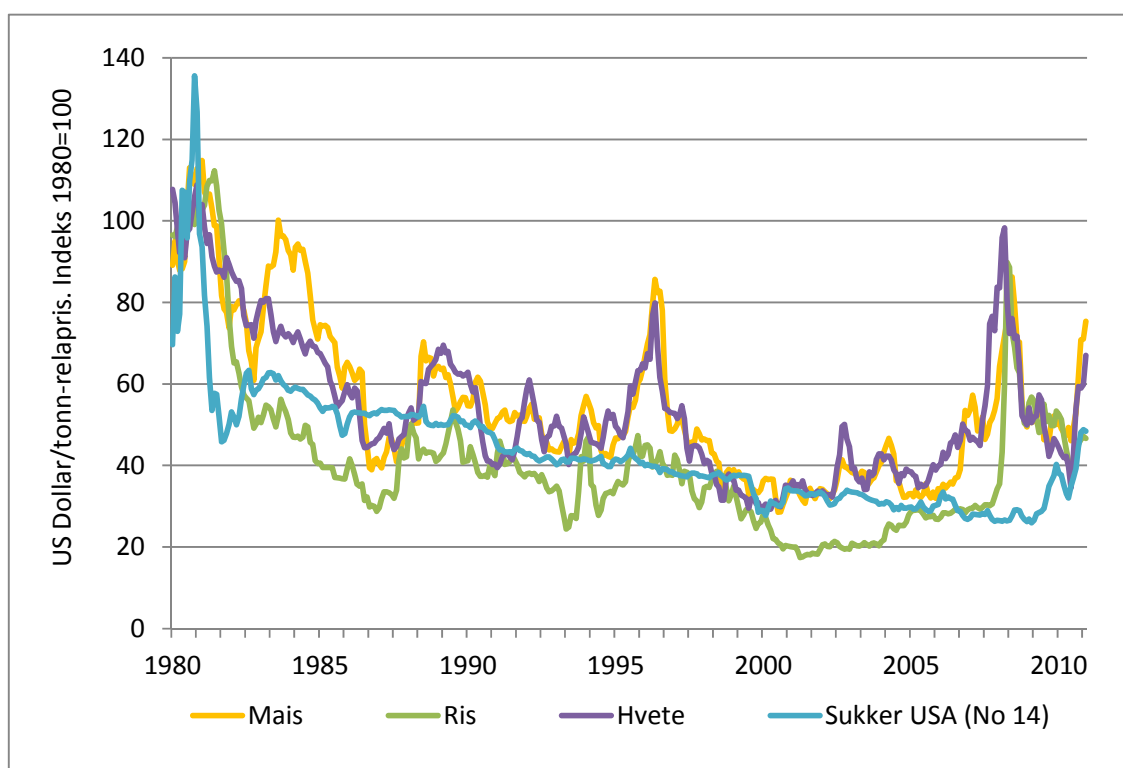
Sammenlignet med tidligere perioder er de politiske forholdene i Afrika sør for Sahara bedre egnet for private investorer enn tidligere, med noen viktige unntak. I tillegg er det makroøkonomiske klima mer gunstig. Skattereformer og pengereformer har bidratt til å redusere inflasjon i mange land, og en omlegging til flytende valutakurs eller mer konkurransekraftig valutakurs har ført til at det er mer lønnsomt å satse på nasjonal produksjon og interregional handel, og gjør afrikanske produkter mer konkurransedyktige i forhold til produkter som kommer utenfra. I tillegg har dette bidratt til å overkomme valutamangel, og øke muligheten til å kjøpe innsatsfaktorer som maskiner, maskindeler og kunstgjødsel, som ofte må importeres (Yumkella m.fl., 2011).

Biodrivstoff

Høyere global etterspørsel etter fornybare energikilder øker etterspørselen etter biodrivstoff og øker konkurransen om landarealer. Flere land har innført krav om å blande biodrivstoff i vanlig drivstoff. OECD-FAO (2010) anslår at global produksjon av bioetanol vil øke med 94 prosent fra 2009 til 2019, og produksjonen av biodiesel vil øke med 127 prosent i samme periode. Biodrivstoff kan ha positive effekter gjennom økte priser som kan skape inntekt og økt satsing på jordbruk i fattige land i form av investeringer i infrastruktur og økt forskning. Men det kan også ha svært negative konsekvenser; det kan bidra til økte priser og prisvolatilitet til ulempe for investorer (risiko). Generelt kan et fast prosentkrav til innblanding av biodrivstoff føre til større prisvolatilitet, mens et fleksibelt krav til blandingsforhold som tar hensyn til produksjonen, kan bidra til å stabilisere prisene (Foresight, 2011). Men en annen negativ konsekvens er at produksjon av biodrivstoff og økt konkurranse om landarealene kan bidra til å ekskludere fattige og sårbare befolkningsgrupper fra den mer fruktbare jorda til marginale områder.

Høye priser og prisvolatilitet

Fra 1980 og fram til midten av 2000-tallet har realprisen på råvarer gått ned. Fra 2005 til 2008 økte prisene mye og verden opplevde matvarekriser og sosial uro. Sommeren 2010 økte prisene igjen, og ifølge tall fra IMF har prisen på mais og hvete økt med mer enn 100 prosent mellom juni 2010 og juni 2011. Det er usikkert om prisene vil stabilisere seg, fortsette å øke, eller om perioden med prisoppgang er forbigående, men ifølge OECD-FAOs årlige «Outlook» (2011), vil råvareprisene forbli høyere det neste tiåret sammenlignet med perioden før 2005.

Figur 2.9 Internasjonale råvarepriser i perioden 1980-2010. KPI-deflaterte. Indeks 1980=100

Kilde: IMF 2011

Høye råvarepriser bidrar til høyere avkastning på investering i jordbrukssektoren, og øker levestandard hos bønder og fører til skatte- og eksportinntekter for netto eksportører. Typiske jordbruksvarer som kaffe, kakao m.m. er eksempler på produkter som bidrar til dette. Problemet oppstår når pris på basismatvarer som mais og ris går opp, da rammes nettoforbrukerne i de fattige landene, og netto importører av matvarer.

Samvariasjon mellom prisen på matråvarer og petroleum risikerer å spise opp deler av den økte avkastningen. Økt volatilitet skaper usikkerhet og ytterligere risiko for investeringer. Verdensbanken trekker fram matvaredrevet inflasjon som en av de største risikoene for økonomisk vekst i Afrika sør for Sahara i perioden som kommer (World bank, 2011g).

Det har også vist seg at høye matvarepriser kan rokke ved politisk stabilitet. Matvarekrisen i 2007/2008 medførte sosiale opptøyer i blant annet Mosambik, Haiti, Burkina Faso, Indonesia, Senegal, Jordan, Bangladesh og Elfenbenskysten (WFP, 2011). Det kan derfor være strategisk og politisk viktig å øke matvareproduksjonen.

Investeringer i verdikjeden

Faktorene beskrevet ovenfor antyder at det også er store muligheter for private investeringer lengre ned i verdikjeden for jordbruks- og matvareprodukter. Økonomisk vekst i Afrika sør for Sahara er fremdeles basert på eksport av uforedlede råvarer som olje mineraler og jordbruksvarer (Yumkella m.fl., 2011). FNs organisasjon for industriell utvikling (UNIDO) vektlegger at det er et stort potensial for å øke bærekraftig og inkluderende vekst gjennom å skape merverdi i matvareindustrien og i hele verdikjeden (Yumkella m.fl., 2011).

Investeringer for eksport eller for det nasjonale markedet

Eksport av matvarer til det europeiske markedet eller andre markeder utenfor Afrika skaper muligheter for produktdifferensiering og merverdi for produsentene samt valuta-inntekt til staten. En viktig problemstilling som vi ikke vil komme nærmere inn på her er tekniske handelsbarrierer og kvalitetskrav som byr på store utfordringer med hensyn til å få markedstilgang i andre deler av verden, særlig for de minste produksjonsenhetene. Som vi argumenterer ovenfor, er det også et stort potensial i nasjonale og regionale markeder. Studier viser at det er mindre sammenhenger mellom eksport av uforedlede jordbruksvarer og andre deler av økonomien sammenlignet med vekst i matproduksjon for det nasjonale markedet (se for eksempel Breisinger m.fl, 2011).

Tabell 2.1 nedenfor illustrerer strukturen og størrelsen på markedet for mat- og jordbruksvarer i Afrika. Ikke-tradisjonell eksport er her frukt, grønnsaker, fisk og avskårne blomster.

Tabell 2.1 Struktur og størrelse i det Afrikanske markedet for mat- og jordbruksvarer

	Øst-Afrika	Sørlige Afrika	Vest-Afrika	Afrika totalt
Tradisjonell eksport til land utenfor Afrika (%)	10	13	15	13
Ikke-tradisjonell eksport til land utenfor Afrika (%)	6	15	7	9
Annen eksport til land utenfor Afrika (%)	2	4	3	3
Intra-Afrikansk handel (%)	2	6	1	3
Nasjonal matvarehandel (%)	80	63	74	73
Total markedsverdi (milliarder USD)	22	19,1	27,2	68,2

Kilde: Yumkella m.fl., 2011

3 Ingen direkte sammenheng mellom investering i jordbruk og utvikling

Det er flere gode grunner til å investere i landbruket, og de siste årene har det vært økende investeringsaktivitet i landbrukssektoren i Afrika sør for Sahara. Vi har til nå diskutert investeringer generelt, uavhengig av om det er staten eller andre aktører som investerer. Staten har tradisjonelt en rolle i å legge til rette for forretningsvirksomhet og velfungerende markeder gjennom utbygging av infrastruktur, helse, utdanning, et kompetent arbeidsmarked, gjennomslukt lovverk med lave håndhevelseskostnader etc. etc. De forretningsmessige utfordringer bør i hovedsak ivaretas av investorene selv, men det byr på store utfordringer og risiko å investere i land der institusjonene er svake og infrastrukturen er lite utviklet.

Utenlandske direkte investeringer er en viktig finansieringskilde fordi den har en relativt lang tidshorison, og den bringer med seg ledelseskompetanse, teknologioverføringer og nye markedskanaler (Yumkella m.fl., 2011). Ifølge tall fra Verdensbanken (i Yumkella m.fl., 2011) var totale utenlandske direkte investeringer i Afrika sør for Sahara i 2009 på 32 mrd. dollar. Det finnes imidlertid ingen eksakte tall for investeringer i landbrukssektoren og matindustrien, men der estimert å være omtrent en tittel av utenlandske direkte investeringer i olje og gasssektoren (Yumkella m.fl., 2011).

Det å foreta slike investeringer i praksis innebærer også stor risiko, ut fra utviklingshensyn, uansett om det er offentlige eller private aktører som foretar satsingene. Det er viktig å identifisere sektorer og områder hvor det ligger en potensiell økonomisk gevinst; en feilslått investering vil verken ha utviklings- eller noen annen positiv effekt. På den annen side kan en investering som gir økonomisk gevinst til investorer og eiere, ha uønskede effekter for både fattigdomsbekjempelse og jordas langsiktige produksjonsevne. Økt fattigdom hos utsatte grupper eller forurensing av miljø er blant mulighetene.

I dette kapitlet drøftes noen utviklings- og samfunnsmessige utfordringer med hensyn til private investeringer i fattige lands landbrukssektor.

3.1 Investeringer og utvikling – to eksempler

Når vi beveger oss fra forretningsmessige utfordringer til samfunnseffekter i fattige land, oppstår behov for forståelse av et bredt sett med sammenhenger. Ulike investeringer og ulik investeringsatferd vil ha ganske ulike utviklingseffekter. Vi vil begrense drøftingen til investeringer i primærjordbruket, og kan bare her illustrere enkelte av de mer kjente problemstillingene. Først ser vi på plantasjeetablering i områder med småskalalandbruk. Deretter redegjør vi for ideene om selvbergings- og kontraktsjordbruk. Vi vil knytte drøftingen opp mot to eksempler fra Norfunds investeringer og prøve å identifisere hvordan Norfund som en aktiv, ansvarlig investor og medeier møter disse utfordringene.

3.1.1 Plantasjedrift og utnyttelse av landareal

En av de grunnleggende debattene om utviklingen av jordbruk i fattige land, dreier seg om forholdet mellom storskala plantasjedrift kontra småskala familiedrevet jordbruk. Utnyttelse av moderne teknologi og dyrkingsmetoder, vil i noen grad tilsi en viss skala.

Spørsmålet om hvordan befolkningen og tradisjonelle leveveier ivaretas, blir av stor betydning.

Ifølge de Schutter (2011) kan det å investere i plantasjeproduksjon av jordbruksprodukter være uheldig for den samfunnsmessige utviklingen. Et viktig forhold er om plantasjeetableringen fjerner meningsfull sysselsetting eller skaper ny.

Det å investere i plantasjedyrking på land som tidligere ble dyrket av småskala-produsenter vil fjerne sysselsettingsmuligheter og, i hvert fall på kort sikt, skape risiko for økt fattigdom. Eksisterende produsenter blir arbeidsledige, hvis de ikke blir syssel-satt på plantasjen eller det finnes en industri- eller servicesektor som kan absorbere disse produsentene. Når det i tillegg er snakk om en gruppe mennesker som allerede er marginaliserte, er dette ekstra problematisk.

Fra et utviklingsperspektiv kan nyetablering på utbrukt land være mer positivt, selv om dette kan by på klima- og miljømessige utfordringer. Mange mener det finnes ubrukt land hvor investeringer kan gjøres uten at lokalbefolkning blir skadelidende. Problemet er at dette er land som myndighetene ikke ser på som «produktivt», men i virkeligheten er det fortsatt folk som bruker landet, og disse blir skadelidende når jorden overtas av en investor.

Litteraturen nevner også en tredje innvending mot plantasjeetablering som dreier seg om konkurransen mellom små- og store enheter generelt. Det er et problem at utviklingen av store plantasjer kan fordrive små produksjonsenheter selv om den ikke tar jordareal fra disse direkte. I et begrenset, nasjonalt marked vil store enheter med skala-fordeler kunne fortrenge små, arbeidsintensive produsenter. Den arbeidskraften småskalabønderne bruker har lave alternativkostnader på grunn av mangel på jobbmuligheter i rurale områder. Småskalabøndernes må da enten legge om og slutte seg til eller selge jorda til storskalavirksomheten, leve i ekstrem fattigdom eller søke tilflukt i raskt voksende byer med store sosiale problemer. En mulig løsning kan være å la alle produkter fra plantasjen gå til eksport, slik at de ikke påvirker den lokale økonomien. Dette kan være en relativt kortsiktig løsning. De Schutter hevder at satsing på storskala jordbruk likevel uunngåelig vil føre til utvikling mot en rural økonomi dominert av store produksjonsenheter og hvor småbønder vil marginaliseres og migrasjon mot byene øker.

En av innvendingene mot storskaladrift er også av mer agronomisk art. Det er ifølge litteraturen fare for at avling per dekar vil gå ned med økende produksjonsskala. Mange studier finner en negativ relasjon mellom størrelse på gård og arealproduktivitet, dvs. at de små, arbeidsintensive enhetene har en høyere produksjon per dekar enn større enheter (de Schutter 2011; Heltberg, 1998). Det er mange teoretiske forklaringer på dette. En av flere forklaringsvariabler er at arbeidskraft fra familie og innleiet arbeidskraft er imperfekte substitutter. Når andelen lønnsarbeidere øker, øker også overvåkningskostnadene; kvaliteten på arbeidet reduseres (Heltberg, 1998). På den annen side er det ikke unaturlig at svært høy arbeidsinnsats også kan gi noe høyere arealproduktivitet enn mer kapitalintensiv produksjon. Imidlertid er det noen produksjonstyper som gjør plantasjedrift bedre egnet enn småskalaproduksjon (Deininger m.fl., 2011; Binswanger og Rosenzweig, 1986). Dette dreier seg i all hovedsak om produkter der det er skalafordeler i foredling eller skiping, og store koordinasjonsproblemer i forbindelse med høye kvalitetskrav og rask forringelse av produktet, eller en produksjon med høye investeringskostnader og lang tid mellom investering og høsting (Binswanger og Rosenzweig, 1986). Et eksempel er sukkerplantasjer, der det er store skalafordeler i foredling, men tidsfaktoren er kritisk mellom høsting og prosessering for å unngå at sukkerrørene starter gjæringsprosessen. En annen produksjon som egner seg for plantasjer er bananer til eksport, der det er store skalafordeler i shipping, og riktig timing er avgjørende for kvaliteten (Binswanger og Rosenzweig, 1986).

Eksempel på plantasjeproduksjon – Matanuska²

Et eksempel på plantasjeproduksjon vi velger å trekke fram i denne rapporten er Matanuska, en bananplantasje i Nampula i Mosambik. Matanuska ble opprettet i 2008, og er et rent oppstartprosjekt igangsatt på grunn av Norfunds finansiering. Det finnes ingen andre storskala produsenter av bananer med eksportkvalitet i Mosambik. Chiquita er en teknisk partner for selskapet og gir opplæring og bistand, samt avtale om garantert kjøp av bananer og frakt, gitt at selskapet når kvalitets- og sertifiseringskrav og et visst volum. Matanuska dyrker i dag bananer på omtrent 1 200 hektar ifølge Notícias (2011), men har til sammen fått disposisjonsrett til et område på 3 000 hektar. Planting av det resterende arealet pågår. På grunn av strenge krav til sertifisering (kvalitet, Rain forest Alliance etc.) blir bananene i dag eksportert til Midtøsten.

Nampula er et relativt avsidesliggende og fattig distrikt preget av høy sysselsetting i jordbruket og tilnærmet ingen etablert næringsvirksomhet. Tall fra 2006 viser at 89,2 prosent av befolkningen er selvstendig næringsdrivende («self employed») og 82,8 prosent er sysselsatt i jordbruket (Tvedten m.fl. 2006). Analfabetisme blant menn er 36,7 prosent og blant kvinner er den 81,4 prosent. Også tilgang på helsetjenester er dårlig; barnedødelighet for barn mellom 0–1 år var på 164 i Nampula, betydelig høyere enn for Mosambik (124 i Mosambik) (Tvedten m.fl. 2006).

Bananproduksjon er en arbeidsintensiv produksjon som i stor grad baserer seg på manuelt arbeid med høye krav til kvalitet og skånsom behandling. Matanuska sysselsetter i dag 2036 arbeidere, hvorav 129 kvinner (6,3 prosent).

Lav kompetanse blant arbeiderne og tilnærmet ingen erfaring fra lønnsarbeid skaper store utfordringer for en privat investor. Svake institusjoner og lokalt rettsvesen gjør at håndhevelse av kontrakter er vanskelig. Matanuska kunne i begynnelsen oppleve 30–40 prosent fravær. Endringer i lønningssystemet gjennom introduksjon av elementer av «piece rate» og mer oppgave-basert avlønning, en form for akkordsystem, har økt fremmøte. Arbeiderne er fagorganisert, men et annet problem i forbindelse med lav utdanning og kompetanse er at den lokale fagforeningen har lav kompetanse i forhold til regler og prosedyre- og formkrav for streik og forhandlinger. Fasilitering av opplæring av fagforeningen er noe Matanuska har prioritert.

Landområdet er, ifølge Norfund, regulert til storskala plantasjedrift, og ble brukt som dette for 10–15 år siden, men ble trolig forlatt under borgerkrigen på 1990-tallet. De senere årene har noen medlemmer av lokalbefolkningen dyrket enkelte deler av jorda. Denne dyrkingen måtte opphøre, men de berørte har fått kompensasjon for tapte avlinger og frukttrær. I tillegg ble det bygget en irrigasjonsdam (den 10. største i Mosambik) som førte til at 50 hushold ble flyttet/ relokalisert. Disse fikk ny landjord og nye hus samt kompensasjon i henhold til nasjonale standarder. Matanuska har investert i brønner, skole og helseklinikk i lokalsamfunnet som nå driftes av det offentlige, og planlegger forbedring av lokale veier.

Norfund bestilte en ringvirkestudie i forbindelse med etableringen av Matanuska, og det er gjennomført en forstudie for å kartlegge de sosioøkonomiske forholdene i området. For å kunne vurdere positive eller negative ringvirkninger og samfunnseffekter i landsbyene rundt Matanuska, vil en liknende studie ble gjennomført om noen år. Andre ringvirkninger kan antydes i form av lokale lønnsutbetalinger og nasjonale innkjøp (2,8 mill. dollar i 2009 og 16 prosent av totale oppkjøp ble kjøpt i Mosambik). I tillegg skriver Notícia (2011) at en del av bananene forsyner markedet i provinsene Nampula, Cabo Delgado, Niassa og Zambézia til priser som gjør det mulig for sårbare familier å tjene litt på videresalg av frukten på det uformelle markedet. Man kan også anta at sysselsetting og lønnsinntekter vil påvirke lokalsamfunnet, og på lengre sikt kan erfaring og kompetanse i bananindustri og eksportrettet produksjon øke.

² Der andre referanser ikke forekommer, er dette avsnittet basert på informasjon fra Norfund.

FOTO: ©NORFUND

Småplanter – Africado, Tanzania

3.1.2 Ideen om selvbergings- og kontraktsjordbruk

Enkelte studier av jordbruk og utvikling har konkludert at det mest effektive fattigdomsreducerende tiltaket på kort sikt er, f.eks. ifølge de Janvry (2011), å satse på selvbergingsjordbruket. Dette innebærer å gjennomføre tiltak som fører til økt avling, økt diversifisering og tilgang til et marked som sikrer avsetning av produksjonen til småbønder som bare delvis er integrert i markedsøkonomien.

Erfaringsbaserte studier peker på flere muligheter for å stimulere slik småskalajordbruk, som også kan være interessant for investorer. Småskala jordbruk kan hjelpes ved investeringer som bidrar til økt produktivitet og markedstilgang, teknologioverføring og institusjonelle innovasjoner som styrker småskalabøndernes posisjon og gir dem bedre inntekt for varene sine. Småbøndernes ulempe er at de ikke har tilgang finanskapital, maskiner og andre innsatsfaktorer, samt tilgang til markeder. En mulighet for å overkomme dette som kan være interessant for private investorer er ulike former for kontraktsjordbruk.

Kontraktsjordbruk er en formell eller uformell forhåndsavtale mellom bønder og aktører i ulike ledd i verdikjeden angående produksjon og salg av jordbruksprodukter, ofte til forhåndsbestemte priser. Avtalen kan noen ganger innebære at oppkjøperen bidrar med produksjonsstøtte, for eksempel tilbud av innsatsfaktorer eller opplæring, eller tilgang på kapital. I hovedsak dreier det seg om at bonden forplikter seg til å tilby et spesielt produkt i en gitt mengde og til en gitt kvalitet, mens oppkjøperen forplikter seg til å støtte bondens produksjon og kjøpe varen. Effektivt drevet kan kontraktsjordbruk være en metode for å utvikle markeder og føre til kompetanseoverføring på en måte som er fordelaktig både for investorer og bønder (Eaton og Shepherd, 2001). Med kontraktsjordbruk vil kjøper ha en sikker leveringskilde, og bønder en sikker oppkjøper, og landrettighetene deres er uberørte. Dette kan øke bøndernes produktivitet og et langtidsforhold utvikles mellom partene (de Schutter, 2011).

Et eksempel på en investering som kan foretas uten at omlegging av produksjonsform er nødvendig er fra ananas-industrien i Ghana, hvor selskapet Blue Skies Holding

har hatt en formidabel vekst siden 2000. Selskapet viderefører og eksporterer ananas og annen frukt, og har i dag 1 000 ansatte og flere filialer i andre land. Selskapet gir ikke produsentene kreditt, men de gir opplæring, og selger innsatsfaktorer til produksjonen. De er også regnet for å betale høyere priser enn andre kjøpere i området. Disse forholdene er i seg selv nok til at produsentene produserer en høyere kvalitet. I tillegg har selskapet tilrettelagt for forskjellige typer sertifisering av produsentene, både EurepGAP, Fairtrade og økologisk, noe som gjør at produsentene er forpliktet å selge til dette selskapet (Webber og Labaste, 2010). Denne typen forhold mellom produsent og oppkjøper kan også dannes med produsentkooperativer. Problemet i slike tilfeller kan være at produsentene her tar all risiko, og er avhengig av oppkjøper, noe som gir dem en svekket forhandlingsposisjon (de Schutter, 2011).

Eksempel på kontraktsjordbruk – Africado

Fordi kontraktsdyrking potensielt har stor utviklingseffekt for småbønder ønsker Norfund å satse på dette, og har blant annet investert i Africado, en avokadoplantasje ved fotenden av Kilimanjaro i Tanzania. Africado ble etablert i 2007, og Norfund gikk inn med kapital i 2009 for at bedriften kan øke sine operasjoner. Målet er å eksportere avokado til Europa i en periode av året der ingen andre store produsenter tilbyr denne frukten til det europeiske markedet³.

Africado er etablert i et område som domineres av kaffeproduksjon. Det er vanlig å dyrke avokado her til konsum, men lokale sorter har lav eksportkvalitet. Africado etablerte en egen frukthage på 127 hektar på Kifufu estate, som er nøkkeloperasjonen, og har kjøpt ytterligere 50 hektar. Målsetting for selskapet er også å få opp volum gjennom et outgrower-program, som er en av flere former for kontraktsjordbruk. Målet er å engasjere 5 000 kontrakt dyrkere i løpet av de neste 3 årene. Det opereres med tre kategorier bønder:

1. Storskalaprodusenter med frukthager på mellom 20–30 hektar (noen få).
2. Mellomskalaprodusenter, organisert i kooperativ-struktur med en leder som fungerer som kontaktpunkt for Africado sin ansatte «extention officer».
3. Småbønder som ønsker å kjøpe 10–15 trær.

Det er bare kategori 1 og 2 som det er planer om at skal kunne levere sertifiserbar eksportkvalitet. For kategori 3 blir forholdene for små til at man vil bruke extention officer, men det er planer om å integrere de minste i produksjonen på annen måte.

Bøndene får tilgang på avokadotrær som gir frukt med eksportkvalitet til subsidiert pris samt tilgang på pakke (2012)- og eksportfasiliteter. Dette åpner markedsmuligheter for bøndene, og kan ta ut en ekstra premie for dette. I dag har omtrent 300 små og mellomstore bønder plantet til sammen 7 250 avokadotrær.

Noen av hovedutfordringene med denne typen investering er logistikk i forhold til leveranse, kvalitet på varen og kapasitet hos ankerbedriften (oppfølging, mottak og lignende). For Africado blir det for eksempel for krevende å oppnå de høye sertifiseringskravene som stilles til eksport av avokado for de aller minste bøndene. Dette viser hvor vanskelig det er å investere i det omfang og størrelse som Norfund ønsker, og samtidig integrere småskalaprodusenter.

For å møte disse utfordringene og engasjere de minste produsentene er det her muligheter for å inngå samarbeid med andre aktører som NGOer og bondeide kooperativer. Africado planlegger å igangsette et opplæringsprogram med tilhørende manualer i praktisk avokadodyrking, etablere et dagsenter og bidra med voksenopplæring (alfabetisering, engelskopplæring), lettere tilgang på rent drikkevann, opplæring i data og mekanisk sveising. Det er i nåværende tidspunkt for tidlig å vurdere positive og

³ Avokado fra Africado selges i dag i norske butikker.

negative ringvirkninger av Africado, men Norfund har engasjert FAFO til å vurdere utviklingseffektene av investeringen.

Som det fremgår av de to eksemplene ovenfor, skaper investeringene flere arbeidsplasser for lokalbefolkningen (Matanuska), markedsmuligheter og teknologi-overføring (Africado). Norfund har prøvd å styre unna noen av de negative samfunnseffektene med hensyn til eierskap til jord. Få mennesker har mistet eiendommen i forbindelse med bananplantasjen,

tatt i betraktning størrelsen på arealet. Selv om Matanuska klart å skape høy grad av sysselsetting, er kvinneandelen er svært lav, og har absolutt potensial for å forbedres. Dette har blant annet betydning for hvordan lønnsinntekten brukes i samfunnet; menn og kvinner bruker penger på ulike ting. Det kan også bidra til å øke forskjellene mellom menn og kvinner og ytterligere marginalisere kvinnene.

Anekdotiske bevis antyder også at salg av bananer på det nasjonale markedet skaper inntekter for torgselgere. Det er vanskelig å vurdere om dette ødelegger det lokale markedet slik de Shutter antyder at vil skje.

Det er for tidlig i prosjektenes levetid til at man kan trekke endelige konklusjoner med tanke på utviklingseffekter. Trolig fører begge prosjektene til økt økonomisk vekst i lokalsamfunnet og i distriktet. Det er imidlertid usikkert om Matanuska har positive effekter på avlingene til arbeiderne eller om det skaper mer matproduksjon lokalt som følge av økt etterspørsel. Africado har større potensial for dette fordi bøndene forblir selveiende bønder som mottar teknologi og kompetanse. Resultatet her avhenger av i hvor stor grad denne teknologien og kompetansen kan overføres til andre produksjoner.

FOTO: ©NORFUND

Pakking av avokado, Africado, Tanzania

3.2 Faglig usikkerhet om samfunnseffekter

I de senere år har det vært en økning i utenlandsk oppkjøp av jordbruksland i utviklingsland, mye av det er leie for opptil 99 år (Hallam 2010). Mellom 20 og 45 millioner hektar har skiftet hender i perioden 2005–2009 (Borras et al., 2011), og ifølge en rapport fra Verdensbanken (Deininger m.fl., 2011) ble transaksjoner for 56 millioner hektar annonsert i 2009. 70 prosent av disse transaksjonene fant sted i Afrika.

Mange er skeptiske til denne typen investeringer, også omtalt som «landran». Kritikken skyldes særlig det heterogene og komplekse eiendomsregime som dominerer det afrikanske jordbruket. Gjennomsnittlig areal per familie i Afrika sør for Sahara er på 2,4 hektar, og omlag 70 prosent av bøndene dyrker på under 2 hektar (Eastwood m.fl., 2010 i Deininger, 2011). I 2005 estimerte Blair Kommisjonen for Afrika at bare én prosent av jorda er registrert under et eiendomsregime med formelle landtitler (Yumkella m.fl., 2011).

Det har vært gjennomført en rekke studier av konsekvensene av store investeringer i land de senere årene, blant annet et i regi av Verdensbanken (Deininger m.fl., 2011). Det fremkommer at investeringer har en tendens til å finne sted i land som har svake institusjoner og mye korrupsjon; regresjonsanalyser viser en statistisk sammenheng mellom etterspørsel etter jord og land der eiendomsretten står svakt (Deininger, 2011).

En del av det som kalles landran er ren spekulasjon; pengeplassering i vente på ny global krise. Bare 21 prosent av jorda kjøpt opp i 2009 har blitt dyrket (Deiningers m.fl., 2011). Urealistiske forventninger, prisendringer, manglende infrastruktur, teknologi og institusjoner kan være mulige årsaker til dette (Deiningers m.fl., 2011).

I tillegg fant Deiningers m.fl. (2011) at prosjekter som er lønnsomme har vist seg å ikke skape forventede lokale utviklingseffekter (Deiningers m.fl., 2011); problemer identifisert er blant annet (i) enorme institusjonelle gap som fører til at fattiges rettigheter ikke blir tatt hensyn til i tilstrekkelig grad, (ii) utilfredsstillende kompensasjon for tap av jord og (iii) liten evne til å utrede og håndheve sosiale, tekniske, økonomiske og miljømessige konsekvenser.

Deiningers (2011) finner videre at mange som investerer i jordbrukssektoren ikke anerkjenner lokal eiendomsrett og neglisjerer sosiale- og miljøaspekter i planleggingsfasen. Mange investeringer viser også en sviktende evne til å gjennomføre og overholde avtaler, og har mangelfulle analyser av økonomisk levedyktighet i prosjektet. Dette fører svært ofte til negative effekter i lokalsamfunnet der investeringen foregår (Deiningers, 2011).

Deiningers (2011) vektlegger fem områder som er viktige for vellykkede investeringer i landbruksjord;

- (i) Veldefinert eiendomsregime for jord og andre naturressurser (vann/ skog og lignende) og anerkjennelse av lokale eiendomsrettigheter.
- (ii) Et institusjonelt rammeverk som håndhever eiendomsrett/ kontrakter til en lav kostnad, bidrar til å skape gode relasjoner mellom investorer og lokalbefolkning og skaper langsiktighet for investorer, reduserer risiko.
- (iii) Enhver eiendomstransaksjon må være frivillig. Ekspropriering av jord til fordel for større landbruksenheter kan skape konflikter i lokalsamfunnet.
- (iv) Teknisk og økonomisk levedyktighet. For at lokalsamfunnet skal kunne dra nytte av investeringer må investorene ha en plan for teknisk og økonomisk levedyktighet som er i tråd med lokale planer for bruk av landet og skatte-regimet.
- (v) Prosessen rundt etableringen må være åpen og gjennomsiktig.

De to første punktene ovenfor bør ivaretas av de nasjonale styresmaktene, mens de tre siste punktene er viktige for private aktører. Det er trolig ingen motsetning mellom disse punktene og Norfunds interne retningslinjer for ansvarlige investeringer, men det er sikkert lurt å være ekstra varsom når man investerer i jordbruksland, både av forretningsmessige og utviklingsmessige hensyn.

Etiske standarder

I tillegg til jordproblematikken er det en rekke utfordringer med hensyn til klima, miljø, arbeiderrettigheter og lignende. Mange av disse problemstillingene blir i noen grad ivaretatt av etiske standarder. Siden tidlig på 1990-tallet har det vært økt fokus på etiske standarder i bedrifter i utviklingsland som produserer varer for eksport til vestlige land. Medieoppslag om tvangsarbeid, barnarbeid, forurensing av

FOTO: ©ELLEN HENRIKKE AALERUD

Investering i jordbruket skaffer arbeidsmuligheter for kvinner

miljø og andre kritikkverdige forhold har ført til at mange bedrifter har innført sine egne etiske retningslinjer. I mange tilfeller er den sikreste måten å holde seg til disse retningslinjene å la en nøytral tredjepart, et sertifiseringsorgan, foreta en undersøkelse av en leverandør (Milford m.fl., 2003). På samme måte bør selvsagt en investor som Norfund forsikre seg om at eventuelle samarbeidspartnere holder seg til regelverket og tilfredsstiller krav til både sosiale og miljøstandarder. Men dette trenger ikke bare å være ut fra en moralsk forpliktelse: etiske standarder reduserer sjansene for at det oppstår kritikkverdige forhold i forbindelse med produksjon, og derved for negativ omtale av bedrifter og produkter som Norfund er involvert i, noe som igjen kan få økonomiske konsekvenser. I tillegg kan enkelte standarder, som Fairtrade, økologisk og Rainforest Alliance, bidra til mer verdi på produkter og gi tilgang til alternative markeder med høyere forbrukerpriser.

Norfund har identifisert sektorer og industrier som de ikke ønsker å investere i, basert på arbeidsforhold, forurensning og lignende. Investeringsmuligheter som ikke ekskluderes av dette, blir gjort til gjenstand for ytterligere vurderinger etter IFCs retningslinjer for miljø og sosiale standarder. Retningslinjene gir anvisning for vurderinger i Norfunds investeringsprosess og bidrar også til å ansvarliggjøre selskapene i forhold til et gitt standardgrunnlag. Norfund setter også krav til at selskapene må oppfylle nasjonale lover og regler innen miljø og arbeidsrett. Samtidig forplikter selskapene seg til å respektere og iverksette tiltak for over tid å heve standarden til internasjonale standarder for helse, miljø og sikkerhet.

4 Investeringer i Afrika sør for Sahara: nødvendig og mulig

Vekst i landbrukssektoren i Afrika sør for Sahara er nødvendig for å skape økonomisk vekst og utvikling. Utviklingseffektene av riktige investeringer kan være store. I dag er det antagelig få som vil hevde at det er mulig å skape bærekraftig utvikling i disse landene uten bærekraftig utvikling av jordbruket og matproduksjonen. Selv om utfordringene er store og kompliserte, er det likevel heller ingen som hevder at de er umulige å overkomme. Afrika sør for Sahara byr også på nye markedsmuligheter i bio-sektoren, drevet av befolkningsvekst og høyere kjøpekraft blant befolkningen.

Det er imidlertid et stort behov for investeringer langs hele verdikjeden for å oppnå utvikling i sektoren. Her kan Norfund spille en viktig rolle. Norfund ønsker å gjøre investeringer som er addisjonelle i forhold til hva som ellers ville skjedd i markedet, det vil si at de ønsker å investere der det er mangel på kapital og kompetanse. Gjennom dette ønsker de å bidra til at det skjer flere investeringer i vanskelige land og prosjekter gjennom å ta på seg mer risiko og kostnader enn de fleste private investorer vil gjøre og bidra til bedre investeringer prosjekter med stor utviklingseffekt prioriteres.

Vestlige lands historiske forhold til Afrika har ikke alltid vært godt, og dagens kapp-løp om Afrika får kritiske røster til å fremkalle minner om kolonisering og vestlig imperialisme. Landran, nedhogging av skog og utarming av naturressursene bidrar til en opphetet debatt om private aktørers oppførsel og investering i jordbruk i Afrika. Denne debatten kan få ansvarlige investorer til å tenke seg om flere ganger før de begir seg inn i den afrikanske landbrukssektoren. Hvis landbrukssektoren i Afrika blir overlatt til kun uansvarlige aktører, kan dette få svært uheldige konsekvenser for utviklingen i landbruket. Det er derfor nødvendig at Norfund går inn i landbrukssektoren som en ansvarlig investor. Hvis de kan vise til positive resultater og utviklingseffekter gjennom sine prosjekter, kan de være en katalysator for andre ansvarlige aktører som ønsker å investere, men som ikke tør å ta risikoen. Uavhengige studier som viser samfunns-effekter og positive ringvirkninger av Norfunds investeringer er likevel avgjørende for at Norfund skal kunne etablere et omdømme som ansvarlig investeringsaktør, både i Norge og internasjonalt.

En av hovedutfordringene for Norfund er å skaffe partnere som investerer i den størrelsesorden som Norfund krever, og som samtidig klarer å integrere småskalaprodu-senter og skape økt sysselsetting og produksjonsvekst. På bakgrunn av den informa-sjonen vi har fått fra Norfund virker det som om disse utfordringene blir tatt på alvor.

Det er imidlertid ikke bare Norfunds rolle, som et relativt lite investerings-selskap og aktiv, men liten eier, å ivareta alle sider av samfunnsutviklingen gjennom sine investeringer. Nasjonalstater, frivillige organisasjoner og bistandsaktører har også en rolle å spille her. Et samarbeid mellom disse aktørene kan bidra til å redusere Norfunds risiko ved investeringer, skape bærekraftige prosjekter og øke samfunnsmessige utviklingseffekter i de områdene Norfund ønsker å gå inn i.

Kilder

- Binswanger, H.P og Rosentzweig, M.R. (1986). *Behavioral and material determinants of Production relations in agriculture*. Journal of development studies 22(3): 503-39.
- BORRAS, S. M., HALL, R., SCOONES, I., WHITE, B. & WOLFORD, W. (2011). *Towards a better understanding of global land grabbing: an editorial introduction*. Journal of Peasant Studies, 38, 209-216.
- Breisinger, C., Diao, X., Kolavalli, S., Al Hassan, R. og Thurlow, J. (2011). *A new era of transformation in Ghana. Lessons from the past and scenarios from the future*. International food and policy research institute. Research Monograph. Washington, USA.
- Castel-Branco, C. og Ossemane, R. (2010). *Global financial crisis. Discussion series*. Paper 18: Mozambique Phase 2. Overseas Development Institute. UK. URL:
- Dano, E., C (2007). *Unmasking the new green revolution in Africa: motives, players and dynamics*. Third World Network, Church Development Service (EED) and African Centre for Biosafety. URL: <http://www.twinside.org.sg>.
- Deininger, K. (2011). *Challenges posed by the new wave of farmland investment*. Journal of Peasant Studies. Vol. 38, Iss.2, 2011
- Deininger, K., Byerlee, D., Lindsay, J. and Norton, A. Selod, H., and Stickler, M. (2011). *Rising global interest in farmland: can it yield sustainable and equitable benefits?* The World Bank. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank
- De Janvry, A. (2009). *Agriculture for development: New paradigm and options for success*. Elmhirst Lecture, IAAE Conference, Beijing, August 16-22, 2009. URL: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/53202/2/Elmhirst%20IAAE%20Beijing%20de%20Janvry2.pdf>
- De Schutter, Olivier (2011). *How not to think of land-grabbing: three critiques of large-scale investments in farmland*, Journal of Peasant Studies, 38:2, 249-279
- Dyrvik, Ståle (1988): *Den lange fredstiden 1720-1784*. I Knut Mykland (red) Norges Historie bind 8. Cappelen, 1988
- Eaton, A. og Shepherd, A.W. (2001). *Contract farming. Partnerships for growth*. FAO AGRICULTURAL SERVICES BULLETIN 145. URL: <http://www.fao.org/docrep/014/y0937e/y0937e00.pdf>
- FAO (2005). *Water use in agriculture*. Spotlight 2005. Agriculture and Consumer Protection Department. FAO. November 2005.
- FAO (2010). *The state of food insecurity in the world. Addressing food insecurity in protracted crisis*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2010. URL: <http://www.fao.org/docrep/013/i1683e/i1683e.pdf>
- FAO (2011a). *TradeStat Crops and livestock products*. URL: <http://faostat.fao.org/default.aspx>. 27.7.2011.
- FAO (2011b). *ProductionStat. Crops*. URL: <http://faostat.fao.org/site/567/DesktopDefault.aspx?PageID=567#ancor>. 25.7.2011
- FAO (2011). *Increased agricultural investment is critical to fighting hunger*. FAO Investment Centre. Hjemmeside. URL: <http://www.fao.org/tc/tci/whyinvestinagricultureandru/en/>. 26.6.2011
- Foresight (2011). *The Future of Food and Farming*. Final Project Report. The Government Office for Science, London.

- Godfray, C.H.J., Beddington, J.R., Crute, I.R., Haddad, L., Lawrence, D., Muir, J.F., Pretty, J., Robinson, S. Thomas, S.M, Toulmin, C. (2010): *Food security. The challenge of feeding 9 billion people*. Science 327, 812. URL: <http://www.sciencemag.org/content/327/5967/812.full.pdf>
- Heltberg, R. (1998). *Rural market imperfections and the farm size-productivity relationship: Evidence from Pakistan*. World Development 26(10): 1807-1826.
- IMF (2011). *IMF Primary Commodity Prices*. URL: <http://www.imf.org/external/np/res/commod/index.aspx>. [Lastet ned 30.7.2011]
- Miller, C., Richter, S., McNellis, P., Mhlanga, N. (2010). *Agricultural investment funds for developing countries*. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 2010
- Mellor, J. W. (1995). *Agriculture on the road to industrialization*. Baltimore. Jhon Hopkins U. press. 1995
- Nelson, C.G, Rosegrant, M.W, Palazzo, A, Gray, I., Ingersoll, C., Robertson, R., Tokgoz, S., Zhu, T., Sulser, T.B., Ringler, C., Msangi, S., You.L. (2010). *Food Security, Farming and Climate Change to 2050: Scenarios, Results and Policy Options*. IFPRI 2010.
- Norfund (2011). Samtaler, hjemmeside og interndokumenter.
- Notícias (2011). *Matanuska começa a exportar banana para Europa e EUA*. Maputo, 26.2.2011::Notícias. Tilgjengelig på URL: http://macua.blogs.com/moambique_para_todos/2011/02/matanuska-come%C3%A7a-a-exportar-banana-para-europa-e-eua.html [lastet ned 9.8.2011].
- OECD-FAO (2009). *Agricultural Outlook 2009-2018*. URL: http://www.fao.org/es/esc/en/highlight_599.html
- OECD-FAO (2010). *Agricultural Outlook – 2010-2019*.
- OECD-FAO (2011). *Agricultural Outlook – 2011-2020*.
- UNDP (2011). *International human development indicators*. URL <http://hdrstats.undp.org/en/tables/default.html>. 8.8.2011
- Tvedten, I, Paulo, M og Rosário, C. (2008). *Social Relations of Rural Poverty in Northern Mozambique*. R 2006: 16 CMI, Bergen. URL: <http://www.cmi.no/publications/file/2458-opitanha-social-relations-of-rural-poverty.pdf>
- Webber, CM, Labaste, P (2010). *Building Competitiveness in Africa's Agriculture. A guide to value chain concepts and applications*. The World Bank, Washington DC
- World Bank (2007). *World development report 2008*. Washington D.C., USA. http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2008/Resources/2795087-1192112387976/WDR08_02_ch01.pdf
- World Bank (2011a). *Poverty headcount ratio at rural poverty line (% of rural population)*. Databank Download data. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.RUHC>. 5.8.2011
- World Bank (2011b). *World Bank Says Developing Countries Need to Shift From Crisis-Fighting to Policies That Will Sustain Growth*. Press Release No:2011/531/DEC. WASHINGTON, June 7, 2011. URL: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:22933230~pagePK:64257043~piPK:437376~theSitePK:4607,00.html>
- World Bank (2011c). *Fertilizer consumption (kilograms per hectare of arable land)*. DatabankDawnload data. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/AG.CON.FERT.ZS>. 25.7.2011
- World Bank (2011d). *Crop production index*. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/AG.PRD.CROP.XD>. 25.7.2011
- World Bank (2011e). *Agriculture value added per worker (constant 2000 US\$)*. URL:

- World Bank (2011f). *GDP per capita growth (annual %)*. URL:
<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>. 25.7.2011
- World Bank (2011g). *Regional Highlights. World development indicators*. URL:
<http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2011-regional-highlights.pdf>
- WFP (2011). *The food price roller coaster*. World Food Program News. Publisert
10.5.2011 på WFPs hjemmeside. URL: <http://www.wfp.org/stories/rising-food-prices-infographic?gclid=CKK6ssXpsKoCFYKIDgodYSqa8Q>
- Yumkella, K. K., Kormawa P.M., Roepstorff T. M., Hawkins A.M. (Editors) (2011).
Agribusiness for Africa's prosperity. United Nations Industrial Development
Organization. (UNIDO). URL:
http://www.unido.org/fileadmin/user_media/Services/Agro-Industries/Agribusiness_for_Africas_Prosperty_e-book_NEW.pdf

Norfund's head office, Oslo, Norge

Postal address:
Postboks 1280 Vika
NO-0111 Oslo,
Visiting address:
Støperigata 2
Oslo, Norge
Phone: +47 22 01 93 93
Fax: +47 22 01 93 94
E-mail: post@norfund.no

**Norfund's office in Central-Amerika,
San José, Costa Rica**

Postal address:
PO Box 721-1000,
San José, Costa Rica
Visiting address:
Behind Multiplaza, 200 meters South East,
Terraforte Building, 4th Floor
San José, Costa Rica
Phone: +506 2201 9292
Fax: +506 2201 5028

**Norfund's office in southern Africa,
Johannesburg, South Africa**

Postal address:
Postnet Suite 411, Private Bag X153,
Bryanston 2021, Johannesburg,
South Africa
Visiting address:
1016 Oakhill, Fourways Golf Park,
Roos Street, Fourways 2055,
Johannesburg, South Africa
Phone: +27 11 467 4070
Fax: +27 11 467 4079

**Norfund's office in east Africa,
Nairobi, Kenya**

Postal address:
P. O. box: 66162-00800,
Nairobi, Kenya
Visiting address:
4th Floor Arlington Block,
14 Riverside Drive, Nairobi, Kenya
Phone: +254 (724) 256 947